

VIDA ISTVÁN

Az első finn–magyar történész találkozó

„Finnország a második világháborúban” kutatási program keretében 1981. június 15 és 17-e között finn és magyar történészek részvételével háromnapos tudományos konferencia zajlott le Savonlinnában, Helsinkitől háromszáz kilométerre fekvő kisvárosban. Egy sértetlenül megmaradt, még a svéddek által alapított 14. századi várban berendezett előadóteremben, amelynek ablakain – beüvegezett lőrésen – át a várat körülvevő tóra és a városra lehetett látni, 19 finn kolléga várt bennünket, élükön Olli Vehviläinen professzorral, az egyik legnevesebb, nemzetközi hírű finn történésszel. A magyar delegációt Ránki György vezette, tagjai: Ádám Magda, Juhász Gyula, Kosáry Domokos és Vida István voltak. A téma: Finnország és Magyarország részvétele a második világháborúban – kölcsönös érdeklődésre tarthatott számot, teljes joggal, hisz, mint hamarosan kiderült, egymás történelméről viszonylag keveset tudunk.

A tanácskozást 15-én Olli Vehviläinen professzor nyitotta meg, aki röviden beszámolt az első finn–magyar történész összejövetel előkészítéséről, majd tájékoztatott bennünket a „Finnország a második világháborúban” kutatási program keretében folyó munkákról s a megjelent publikációkról. (A programot a Finn Tudományos Akadémia finanszírozza, de a benne dolgozók zömmel az egyetemek oktatói, kutatói közül kerülnek ki.)

Mauno Jokipii előadásában („Finnország mint Németország szövetséges partnere”) felhívta a figyelmet arra, hogy a szövetséges nagyhatalmak a háború utáni béketárgyalásokon a náci Németország kisebb szövetségeseit egy csoportként kezelték, és eltekintettek a köztük levő különbségektől. Véleménye szerint ez hibás, leegyszerűsítő álláspont volt, mert Finnország, Magyarország és Románia helyzetében, Németországhoz fűződő viszonyában, külpolitikai magatartásában, belső viszonyaiban a kétségtelenül meglévő hasonlóságok ellenére, már 1940–41-ben lényeges különbségeket lehetett felfedezni. Finnország és Románia egész háború alatti magatartását alapvetően az határozta meg, hogy jelentős *területeket* veszítettek a Szovjetunió javára, míg Magyarországon *területeket* nyert vissza szomszédaitól – lényegében háború nélkül. A területi változások népvándorlásokkal jártak együtt. Ha ezeket közelebbről megvizsgáljuk, mondotta az előadó, akkor kitűnik, hogy azok mértéke a három országban nagyon is különbözött egymástól. Magyarországon a *bevándorlók* száma nem volt jelentős. Észak-Erdélyből, Dél-Dobruzsából és Bessarábiából viszont 250 ezren települtek vissza Romániába. Ha levonjuk a hazájába visszatért 65 ezer bulgárt, akkor az összbevándorlók száma nem haladta meg a 180 ezret, a romániai összlakosság alig 1%-át. Ezzel szemben Finnországban a bevándorlók száma (maguk is finnek) több mint 420 ezer volt, az összlakosság 10%-a! Letelepítésük, ellátásuk, munkába állításuk tetemes gondot okozott a finn kormánynak. Finnországban viszont nem éltek „népi németek”, míg Magyarországon és Romániában a német kisebbség léte és magatartása súlyos belpolitikai feszültségek kialakulásához vezetett. Nem egyformán reagált a három állam, mutatott rá Jokipii, a német hadsereg *átvonulási* kérelmére és a német gazdasági *követelésekre*, s másként alakult Németországhoz fűződő diplomáciai viszonyuk is. Belépésük a háborúba ellenben lényegében hasonló módon és szinte egyidőben történt. (Románia június 22-én, Finnország 25-én, Magyarország 27-én üzent hadat a Szovjetunióknak.) Finnország hadba lépését nagyarányú szovjet bombatámadás előzte meg; 25-én a finn légvédelem 25 szovjet bombázót lőtt le. Közös vonásuk, hogy mindhárman csak a Szovjetunió ellen folytattak háborút, s bár számos katonai, technikai, kereskedelmi és gazdasági egyezményt kötöttek, írásban rögzített barátsági, védelmi, vagy akár kölcsönös segítségnyújtási szerződésük a náci Németországgal nem volt. (Jokipii felfogása szerint a háromhatalmi egyezmény, bár Magyarország aláírta, nem kötelezte a magyar kormányt a hadviselésre.)

A háborúban való részvétel mértékét tekintve már 1941-ben elég nagy különbség alakult ki az említett három kis állam között. Finnország és Románia, amelyek területeket veszítettek, a szovjetellenes háború kezdetén teljes hadseregeiket bevetették. Amint azonban a régi területeket (Besszarábiát és Észak Bukovinát, valamint Észak-Karéliát) elérték, megálltak, védekezésre rendezkedtek be, ill. részben visszavonultak. Hármójuk közül a legtöbb hadosztályt ebben az időben (összesen 10-et) Finnország állomásoztatta a Szovjetunió területén; Romániának 9 hadosztálya harcolt Ukrajnában a németek oldalán; míg Magyarország 8 hadosztállyal látott el megszálló feladatokat.

Juhász Gyula előadásában („A Németország és Magyarország közötti kapcsolatok néhány aspektusa a második világháború alatt”) elsősorban azokról a vitás kérdésekről, problémákról adott áttekintést, amelyek 1939-től, a háború kezdetétől 1944. március 19-ig, az ország német megszállásáig időről időre feszültségeket okoztak a két ország viszonyában. Külpolitikai kérdésekről szólva többek között arra utalt, hogy 1939 őszén a magyar kormány nem járult hozzá a német csapatok átvonulásához Lengyelország megtámadására, sőt menedéket nyújtott a lengyel menekülteknek. Néhány napig, 1941. június 25-ig, Magyarország elutasította, hogy önként csatlakozzon a Szovjetunió ellen indított náci támadáshoz, s csak az ún. „Kassai incidens” után üzent hadat. A háború folyamán a magyar kormány többször is követelte a magyar csapatok teljes visszavonását szovjet területekről, s ragaszkodott ahhoz is, hogy a magyar katonai alakulatokat a frontvonalak mögött csak a megszállással kapcsolatos feladatok ellátására használják. Ezt 1942-ig sikerült elérnie, jóllehet a szovjet kormány ezt sem nézte jó szemmel. A 2. magyar hadsereget a Kállay-kormány csak erős német nyomásra küldte a frontra. A sztálingrádi, ill. a voronyezsi vereség után 1943 őszén pedig már oly döntés született, hogy a magyar csapatokat haza kell hozni, még német hozzájárulás nélkül is. Ezt azonban nem hajtották végre. Belpolitikai kérdéseket taglalva *Juhász Gyula* arról beszélt, hogy a németeket rendkívül irritálták a magyarországi sajtóviszonyok, de 1944. március 19-ig nem tudták elérni a baloldali, liberális és németellenes sajtó elhallgattatását. Számos esetben kísérletet tettek arra, hogy a magyar kormány összetételét a maguk érdekében megváltoztassák. Intervenciók e téren sem jártak eredménnyel. Kállay Miklós miniszterelnököt Horthy például Hitler személyes követelése ellenére sem menesztette. A legkomolyabb feszültséget azonban a két ország között a zsidókérdés okozta. A zsidótörvények és más korlátozó intézkedések ellenére Magyarországon élt az akkori Európában a legnagyobb zsidó közösség, mintegy 825 ezer ember. A Kállay-kormány nem teljesítette a zsidóság deportálására, teljes félreállítására, megbélyegzésére vonatkozó német sürgetéseket.

Azt, hogy a náci vezető körök 1944. március 19-ig céljaik elérésére nem vettek igénybe drasztikus (katonai) eszközöket, s toleránsan viselkedtek, *Juhász Gyula* azzal magyarázta, hogy Magyarország Németország számára gazdasági és katonai-stratégiai szempontból egyaránt fontos volt. A németek amiatt is nyugtalanokdtek, hogy erőteljesebb nyomás nehogy összekovácsolja a magyar társadalom erőit, és ezáltal megnehezítse a német behatolást. A horthysta politikai vezetés a közvetlen német beavatkozástól viszont azért tartott, mert attól félt, hogy az megrendítheti az ellenforradalmi rendszert, és a németbarát szélsőjobboldalt juttathatja hatalomra. 1939-től legfőbb félelmük azonban az volt – s ez minden kritikus helyzetben kiderült –, hogy a németek megszállhatják az országot. A történeti források azt mutatják, hangsúlyozta *Juhász Gyula*, hogy Hitler és környezete – a fentebb említett okok miatt – 1943 őszéig a Magyarország megszállásának tervével nem foglalkozott.

A német megszállás okait elemezve *Juhász Gyula* – az eddigiekhez képest – egy lényeges új szempontot vetett fel. Véleménye szerint a németek azért vonultak be Magyarországra, mert bedőltek a szövetségesek elterelő hadműveleteinek (lásd a „Bodyguard”, ill. a „Zeppelin” hadműveleteket), és azt hitték, hogy jelentősebb angol és amerikai erők érkeznek Magyarországra légi úton, ami előkészítője lehet a szövetséges erők támadásának a lőhajjai résen keresztül.

Az előadásokat követő vitában *Ádám Magda* arra mutatott rá, hogy – a nyilvánvaló különbségek ellenére – Finnország és Magyarország külpolitikájában a második világháború előestéjén és a háború alatt sok hasonlóság mutatható ki. Mindkét ország az elvesztett területek visszaszerzésére törekedett – Németországgal szövetségben. A németek a maguk céljai érdekében már 1938-ban nagy nyomást gyakoroltak Budapestre és Helsinkire; igyekeztek elmozdítani azokat a politikusokat, akik ellenezték politikájukat (pl. a finn Holstít és a magyar Kányát); sürgették a két ország fokozottabb fegyverkezését és a háborús előkészületek beindítását. Jellemző, mondotta, hogy a finn és a magyar parlament szinte egyidőben (1938-ban) hagyta jóvá a hadiipar és a hadsereg fejlesztésére vonatkozó minden korábbiánál nagyobb katonai költségvetést. Közös vonás a két ország külpolitikájában, hogy a

Németországhoz való közeledéssel egyidőben, ill. azzal párhuzamosan igyekeztek a „kiskaput” nyitva hagyni a nyugat, elsősorban Anglia felé. A nyugathoz való viszonyban mindazonáltal jelentős különbségek voltak: Finnország a 20-as évek elejétől stabil nyugati (angol) kapcsolatokkal rendelkezett, s azok 1939-ig szüntelenül gazdagodtak, Magyarország viszont csak a 30-as években építette ki nyugati kapcsolatait, azok nem fejlődtek intenzíven, s München után meg is szakadtak. A magyar–angol viszonyt az árnyékolta be, hogy Anglia a trianoni békeszerződés revízióját nem támogatta. Hasonlóság az is a Finnország és Magyarország külpolitikájában – hívta fel a figyelmet Ádám Magda –, hogy mindkét ország részt vett a Szovjetunió elleni támadásban, s néhány év múlva szinte egyidőben tették meg az első lépéseket a náci Németországgal való szakítás érdekében.

Kosáry Domokos egyetértett azzal, hogy az eltérő földrajzi fekvés, s a társadalmi-politikai berendezkedés különbözősége ellenére a két ország helyzetében és háború alatti magatartásában vannak párhuzamosságok. Németország szempontjából mindkettő marginális; a kényszerítő gazdasági és politikai körülmények hatására előbb Németországhoz csatlakoznak, majd később – 1943-tól – igyekeznek elszakadni tőle. Az elszakadás üteme is hasonló, amit azonban elsősorban a katonai események határoznak meg. A továbbiakban, mint történész és részben szemtanú, személyes élményeivel is kiegészítve Teleki Pál egyéniségét és politikáját mutatta be. Nyomatékosan hangsúlyozta, hogy az akkori magyar miniszterelnök kívül akarta tartani Magyarországot a háborún, de nem tudott kikerülni olyan lépéseket, amelyek végül is Németországhoz kötötték az országot. Majd részletesen ismertette az 1943–44-es magyar és finn béketapogatódzások történetét.

Ránki György a finn és a magyar külpolitikáról szólva kifejtette, hogy véleménye szerint a célok és a módszerek tekintetében a hasonlóságok ellenére fontos különbségek is voltak: a finn külpolitika alapjában véve defenzív jellegű volt, s a nemzetközi helyzet s a körülmények sodorták Németország karjaiba, a magyar külpolitikának viszont megvolt a maga immanens célkitűzése: a revízió, s a körülmények kényszerítő ereje csak másodlagos szerepet játszott. Felhívta a figyelmet arra is, hogy a belpolitika, s a parlamentáris politikai berendezkedés nagyobb hatást gyakorolt a finn külpolitika alakulására, mint pl. Magyarországon, nem is szólva arról, hogy a finn közvélemény nem volt angolszász-ellenes beállítottságú. Befejezésül a Juhász Gyula által Magyarország megszállásáról mondottakra reagált: felfogása szerint 1944. március 19-ére nem azért került sor, mert a német hadvezetés félt a szövetségesek balkáni partraszállásától, ha így lett volna, akkor más (a balkáni) országokba is küldtek volna német csapatokat.

A finn kollégák (*M. Jokipii, M. Turtola, E. Pihkala*) a finn külpolitika alakulásáról adtak részletes áttekintést, hangsúlyozván, hogy annak fő célja a politikai és a katonai garanciák megteremtése volt a Szovjetunió ellen. A nyugat, főként Anglia a háború alatt nem tudott katonai segítséget nyújtani, egyedül Svédországtól remélhettek támogatást. Finnország diplomáciailag a háború alatt nem szigetelődött el, hisz az Egyesült Államokkal 1944 nyaráig fenntartotta a diplomáciai viszonyt, s Helsinkiben működhetett az amerikai követség. Cáfolták, hogy Finnországot már 1939 előtt „meleg” barátság fűzte volna Németországhoz.

A következő nap a háború alatti finn–német, ill. a magyar–német gazdasági kapcsolatok problémái kerültek terítékre. *Ilkka Seppinen* előadásában („A német–finn gazdasági kapcsolatok alapkérdései a második világháború idején”) azt fejtette ki, hogy bizonyos nyersanyagforrásai (réz, nikkel, kobalt) ellenére Finnország Németország számára nem gazdasági, hanem politikai és – főként – katonai-stratégiai szempontból volt fontos. Finnország számára Németország elsősorban mint politikai szövetséges jött szóba, de a németek gazdasági és katonai támogatására is szüksége volt. A kölcsönös politikai függőség a háború alatt mindvégig meghatározó szerepet játszott a finn–német gazdasági kapcsolatok alakulásában.

A háború első hónapjaiban a finn–német gazdasági kapcsolatok alacsony szinten álltak. Amint azonban a hadi események következtében (Norvégia német megszállása, Franciaország összeomlása, Anglia elleni légháború) a nyugati államokkal a kereskedelem fenntartása lehetetlenné vált, Finnországnak nem maradt más választása, mint hogy Németországhoz forduljon. Az 1941 március–júniusi berlini kereskedelmi tárgyalások finn szempontból sikerrel végződtek. Miután a német hadvezetés Finnországnak a Szovjetunió elleni háborúban fontos szerepet szánt, a német kormány a finn várakozásokat messze felülmúló kereskedelmi lehetőségeket, sőt hiteleket is felajánlott, s megelégedett a mérsékeltebb finn (főként fa) exportszállításokra tett ígérekkel. A finnek akkor ezt szívesen vették, mert védelmet reméltek a szovjet veszély ellen. Ennek következtében alakult ki később az a helyzet –

mutatott rá Seppinen –, hogy eltérően a náci más szövetségeseitől, Finnország adósodott el a náci Németországnál.

A Szovjetunió elleni háború kirobbanása után a német–finn gazdasági kapcsolatok fellendültek; a Finnországba irányuló német szállítások megnövekedtek. Amíg Helsinkiben gabonából 1941-ben 30–40 ezer tonnát, addig 1942-ben – a birodalmi gazdasági minisztérium tiltakozása ellenére, de Hitler és Göring beleegyezésével – már 175 ezer tonnát kapott. Ezzel szemben a Németországba irányuló finn faexport fokozatosan csökkent, s a német igényeket egyre kevésbé tudták kielégíteni. Emellett Finnország rezet, nikkelt és más színesfémeket is szállított, amelyre a fegyvergyártáshoz szükség volt, de azok a német–finn gazdasági kapcsolatokban másodlagos szerepet játszottak. A német katonai szállítások 1940 augusztusában, az ún. „Téli Háború” előtt kezdődtek, de 1941 májusáig nem értek el jelentős volument, később – a háború folyamán – természetesen többszörösére emelkedtek. A finn és a német kormány megállapodást kötöttek arról, hogy a német csapatok finnországi tartózkodásának költségeit – havi 200 millió finn márkát – a finnek fedezik, de ahhoz német részről jelentős hitelt nyújtanak. A finn kormány azonban 1942 őszén felmondta az ún. Buschenhagen-hitelt, mert a németek annak összegét nem voltak hajlandók emelni.

Arra vonatkozóan, hogy a német–finn gazdasági kapcsolatokat mennyire a politikai tényezők határozták meg, Ilkka Seppinen a finn kiugrás kísérleteket hozta fel példának. A németek, amint értesültek arról, hogy Finnország különbékét akar kötni, először gazdasági nyomással akarták eltéríteni szándékától, de később rájöttek arra, hogy ahhoz, hogy megtartsák a maguk oldalán, folytatni kell az élelmiszer- és hadianyag-szállításokat. 1944 nyarán a karélieai szorosbeli szovjet támadás után, a finn kormánykörök megkezdték a fegyverszünet megkötésének előkészítését, s a németek már hiába léptek fel újabb gazdasági követelésekkel, a finn adósságok megfizetése már behajthatatlan maradt. A különbéke megkötését elősegítette, hogy Svédország előzetesen vállalta a kieső német élelmiszer-szállítások pótlását.

Ránki György előadásában („Magyarország német megszállásának gazdasági következményei”), amelyet Berend T. Ivánnal közösen készített, arra mutatott rá, hogy a magyar uralkodó osztályok 1938 után, főképpen persze a háború idején, egyre szorosabban kötötték Magyarországot a náci Németországhoz. Ha Sztálingrád a kapcsolatfelvétel lehetőségét a szövetséges hatalmakkal, sőt 1943 szeptemberében az angolok által közvetített előzetes fegyverszüneti feltételeket el is fogadták, gazdaságilag mindvégig kiszolgálták a német hadigépezetet; szorgalmasan és pontosan küldték ki az élelmiszer- és nyersanyagszállítmányokat – a németek legnagyobb meglegedésére. Ennek ellenére Magyarország német megszállásában a katonai és politikai szempontok mellett az a megfontolás is szerepet játszott, hogy a megszállás lehetővé teszi számukra a magyarországi gazdasági erőforrások hatékonyabb kiadnázását. 1944. március 19-e után azonnal megjelentek Magyarországon a német gazdasági szakértők, akiknek gazdag tapasztalatuk volt más országok gazdasági kizsákmányolásában. Április közepén Hitler közvetlen részvételével kidolgozták a Magyarországgal kapcsolatos német gazdaságpolitika alapelveit. Ezek lényege az volt, hogy a magyar mezőgazdaság és ipar köteles hozzájárulni Németország, mindenekelőtt a német hadipar szükségleteinek kielégítéséhez; a magyar kormány munkaerőt bocsát a német vállalatok rendelkezésére, s korlátozza külkereskedelmét a náci érdekeknek megfelelően. Elhatározták, hogy a magyar szállításokért nem fizetnek, de a klíring-hitelt felemelik. Eldöntötték azt is, hogy nem lesznek tekintettel arra, hogy ez a gazdaságpolitika Magyarországon az infláció növekedéséhez vezet majd, csupán arra törekednek, hogy az inflációs folyamatot ellenőrizzék alatt tartásuk, amennyire lehet. A Sztójay-kormány meghajolt a német követelések előtt. 1944. június 2-án Boden német gazdasági megbízott és Imrédy gazdasági csúcsminiszter széles körű gazdasági egyezményt írtak alá, amelyben Magyarország – többek között – ígéretet tett repülőgépek, gépfegyverek és léghárító ágyúk gyártására, vállalta, hogy havi 200 millió pengőt fizet a megszállás költségeinek fedezésére, s ráadásul finanszírozza a Németországba irányuló magyar szállításokat.

A német megszállás és a fentiekben jelzett német gazdaságpolitika Magyarország teljes gazdasági kirablásához vezetett – hangsúlyozta Ránki György. A magyar repülőgépipart teljesen német irányítás és ellenőrzés alá helyezték, majd egyesítették a német repülőgépgyártó vállalatokkal. A nyersanyag-szállításokat maximumra fokozták; 1944 márciusától decemberig a magyar nyersolajtermelés 77%-a Németországba került. Mintegy 450 ezer zsidót deportáltak. A SS – zsarolással – rátette a kezét a leggazdagabb magyar finánciósok családjára, a Chorin–Kornfeld–Weiss család vagyónára, s ennek révén kulcspozíciókat szerzett meg a magyar gépiparban, bányászatban, építőanyagiparban és a villamos-

energia termelésben. A német kormány természetesen nem fizetett a szállításokért; a náci Németország adóssága 1944 végére 2 milliárd pengőre nőtt. Ennek következtében a pénzjegy-forgalom háromszorosára emelkedett. A német követelések kielégítése, a hadikiadások, a megszállás költségei hallatlan terheket róttak a magyar gazdaságra; 1944-ben a nemzeti jövedelem 49%-a ezen kiadások fedezésére ment el.

1944. október 15-ig a német–magyar gazdasági kapcsolatok alapján megmaradtak a jogilag rendezett kereskedelmi keretek között. A Szálasi-puccs után megkezdődött az ország tömegmendetű, módszeres kirablása, a termelőberendezések, épületek, utak, vasutak, hidak tönkretétele, elpusztítása. Befejezésül Ránki György részletesen felsorolta a németek által okozott óriási károk, pusztítások adatait.

A vitában a finn történész kollégák (*S. Ahto* alezredes, *M. Julkunen*, *E. Pihkala* és mások) számos új szemponttal, adattal támasztották alá I. Seppinen előadásának alaptételét, miszerint Németország számára Finnország elsősorban katonai szempontból volt fontos, a gazdasági kapcsolatok másodlagos szerepet játszottak. Finnországban német tőkebefektetésekre nem került sor. A finn külkereskedelemben – a háború alatt – Svédország nagyobb arányban részesedett, mint Németország. Finnország gazdaságilag nem vált függővé Németországtól, annak ellenére, hogy gabonát, vas- és acélipari termékeket, gépeket, közlekedési eszközöket (mozdonyokat, vasúti kocsikat) a náci birodalomból szereztek be. A német nikkelbehozatalnak csak 46%-a származott az észak-európai országból. Az eszmecsere során szó esett Finnország és Magyarország gazdasági struktúrájának különbségéről, az eltérő árszínvonalról, az infláció okairól, a pénztárváltás (német márka–finn márka, márka–pengő) gondjairól s a gazdasági fejlődés eltérő üteméről.

A tanácskozás harmadik napján az „út a békéhez” témakört tárgyalták meg a résztvevők.

Olli Vehviläinen professzor előadásában („Németország és Finnország kilépése a második világháborúból”) a német–finn kapcsolatok alakulásáról adott alapos átfogó elemzést. Elmondotta, hogy amikor a német–szovjet háború kitört, a finn katonai és politikai vezetés, nemkülönben a közvélemény úgy vélte, hogy az rövid lesz, s Finnország visszaszervezheti azokat a területeket, amelyeket az ún. „Téli Háborúban” elvesztett. Az 1941-es finn hadjárat azonban általános csalódást okozott, nemcsak azért, mert nagy terheket rótt a finn gazdaságra és társadalomra, hanem azért is, mert a hatalmas veszteségek ellenére sem sikerült elérni az 1939-es határokat. Az offenzíva kifulladás, és a frontok 1944 júniusáig megmerevedtek. Mivel a német támadás Moszkva alatt szintén elakadt, a finnek már 1941 őszén kezdték felismerni, 1942–43-ban pedig meggyőződésessé vált, hogy a náci Németország nem nyeri meg a háborút. Arra is kezdtek rájönni, hogy nem tarthatnak Hitlerrel, és barátkozni kell a szövetséges hatalmakkal.

Ryti elnök újjáválasztása után, 1943 márciusában új kormány alakult Linkomies vezetésével, azzal a feladattal, hogy készítse elő az ország háborúból való kilépését. A kapcsolatfelvétel a szövetséges hatalmakkal azonban viszonylag hosszú ideig tartott, mutatott rá Vehviläinen, mert a kormánykörökben erősen megoszlott a vélemény: az ún. „békeellenzék” a Nyugat felé orientálódást szorgalmazta, míg mások úgy vélték, hogy folytatni kell a háborút Németország oldalán, mert kielégítő békét úgysem lehet elérni, s Németország a háború után, veresége ellenére is, uralkodó hatalom lesz Európában. Emellett Finnország gazdasági és katonai segítség szempontjából erősen függött Berlintől, nem is szólva arról, hogy mintegy 200 ezer német katona állomásozott az országban. A finn katonai és állami vezetés a belső véleményeltérések ellenére arra törekedett, hogy visszaszerezze, ill. megőrizze akciószabadságát, s elérje háborús céljait: a határok biztosítását, s a demokratikus állami berendezkedés megőrzését.

Németország ellenezte Finnország kilépését a háborúból, mondotta az előadó, egyrészt azért, mert félt attól, hogy követőkre találhat, másrészt azért, mert a német hadiiparnak szüksége volt a finn nikkelre, harmadrészt azért, mert Finnország kiugrásával az Északi Front meggyengült, ill. összeomlott volna. A német kormány, amint értesült a finn béketárgyalásokról, erős gazdasági és politikai nyomást gyakorolt Finnországra. Korlátozta az élelmiszerszállításokat, nehogy tartalékokat lehessen képezni. Ribbentrop német külügyminiszter követelte, hogy a két ország kössön politikai szerződést, vagy Finnország legalább adjon nyilvános biztosítékot arra vonatkozóan, hogy nem köt különbékét. (Ezt a finneknek 1944 nyaráig sikerült elhárítaniuk.) Amint 1944 március–áprilisában Moszkvában megkezdődtek a szovjet–finn béketárgyalások, a németek fokozták a nyomást Helsinkire. Abba hagyták a gabonaszállításokat; azzal fenyegetődztek, hogy nem nézik tetlenül a kapitulációt, s

nyomatékosan utaltak Magyarországon történetekre. (Magyarország német megszállása, közölte az előadó, nagy feltűnést keltett Finnországban, s hatására finnek tettek is bizonyos katonai ellenintézkedéseket, főként Helsinki védelmére.) A német hadvezetés egyébként már 1943-ban kidolgozott katonai terveket arra az esetre, ha Finnország összeomlana vagy ki akarna ugrani. 1944 februárjában az ún. 50. sz. különutasítás értelmében a német csapatok megkezdték a visszavonulást Észak-Lappföldre, hogy biztosítsák a petsamoi nikkelbányákat, valamint intézkedést hoztak a szigetek, elsősorban Hogland védelmére acélból, hogy itt megvetvén lábukat, lezárják a Finn-öböl kijáratát a szovjet haditengerészet elől. Áprilisban a németek támaszpontokat követeltek a Botteni-öböl bejáratánál lévő Aland-szigetekenél is, amit később meg is kaptak.

Az 1944. június 9-i szovjet offenzíva a karéliei félszigeten a finn katonai és politikai körökben nagy visszhangot váltott ki. Elterjedt az a felismerés, hogy „új kormány kell, amely békét köt”, s ezzel Mannerheim marsall, a finn csapatok főparancsnoka is egyetértett. Amint azonban a front stabilizálódott, az az álláspont kerekedett felül, hogy nem új kormány kell, hanem több segítség Németországtól. Mannerheim maga is visszakozott, s ezt az elgondolást támogatta. A finn kormány két irányban cselekedett: június 19-én E. Heinrichs tábornok, vezérkari főnök katonai segítségért fordult Németországhoz, három nap múlva, június 22-én, viszont a svéd külügyminisztérium közvetítésével békét kértek a Szovjetuniótól. A németek, akik a szovjet támadás hírére azonnal feloldották a szállítási tilalmakat, azzal a feltétellel ígérték segítséget, ha a finnek tartják állásaikat. Június 22-én érkezett Helsinkibe Ribbentrop, aki a német támogatás fejében „világos állásfoglalást” követelt: a finnek ismerjék el a nyilvánosság előtt, hogy Németország oldalán harcolnak. Mivel a német külügyminiszter megérkezése után néhány órával megkapták a szovjet választ a finn békekérésre, amely a feltétel nélküli megadás elvén alapult, a finn vezetők többsége úgy vélekedett, hogy engedjenek Ribbentropnak, és ne tárgyaljanak a Szovjetunióval. Ryti elnök 26-án levélben – saját nevében – ígéretet tett a németeknek, hogy Finnország folytatja a háborút a Szovjetunió ellen, s ezt a kormányfő a nyilvánosság előtt is megismételte. A német hadvezetés a „Tanne-hadművelet” keretében megkezdte a szárazföldi, ejtőernyős és páncélos csapatok átrobását a Baltikumból Dél- és Nyugat-Finnországba, valamint a szigetekre a tengeri öblök védelmére.

A frontok stabilizálódásával július közepén a finnek úgy gondolták – mutatott rá Vehviläinen professzor –, lehetőség teremtődött arra, hogy Finnország békét kérjen a feltétel nélküli kapituláció mellőzésével. Első lépésként augusztus 1-én Ryti elnök lemondott, 4-én Mannerheim marsallt választották meg utódjául, s új kormány alakult A. Hackzell vezetésével. A marsall közölte a németekkel, hogy a Ryti által vállalt kötelezettségeket magára nézve nem tartja kötelezőnek, amit a németek erősen kifogásoltak. W. Keite! aki 17-én jött Helsinkibe, személyesen sem tudta rávenni álláspontjának megváltoztatására. Az elnökválasztás után az új kormányzat három hétig tétovázott, félt az ismeretlenbe ugrástól, s csak a román kiugrást követő napon (24-én) döntött Mannerheim, hogy tárgyalásokat kell kezdeni a Szovjetunióval a fegyverszünetről és a békéről. A szovjet kormány 29-én adta át az előzetes fegyverszüneti, ill. békefeltételeket, amelyeket a finn parlament szeptember 2-án elfogadott, miután nyilvánvalóvá vált, hogy Finnország katonailag nem tarthatja magát, még német segítséggel sem. Szeptember 4-én a finn kormány hivatalosan bejelentette, hogy megszakítja a kapcsolatait Németországgal, és beszünteti a harci tevékenységet a Szovjetunió ellen. A finn–szovjet tárgyalásokat sikerült titokba tartani, így a finn kiugrás Berlinben nagy meglepetést keltett. Hitler kijelentette, hogy a történetek ellenére a viszony Finnországgal továbbra is békés kell legyen, és kerüljenek minden összecsapást a finnekkel. A német főparancsnokság már szeptember 2-án megkezdte a náci katonai egységek kivonását, finn csapatok biztosításával. Egyedül a Hogland-szigeteket igyekeztek megtartani, nehogy a szovjet Balti Flotta kitorhessen a Finn-öbölből, ami a finn közvéleményt a németek ellen hangolta. Szeptember 15-e után a visszavonuló német hadsereg rombolni kezdte az útjába eső városokat, falvakat, településeket, ezért a finn kormány hadat üzent Németországnak, s a finn katonaság harcba bocsátkozott a németekkel.

Olli Vehviläinen professzor befejezésül arról beszélt, hogy Finnország könnyebben szabadult fel és kevesebb kárt szenvedett, mint Németország más, kisebb szövetségesei. Véleménye szerint ennek számos oka volt, többek között az, hogy Finnország kívül esett a fő harcteren, s a németek a szovjet csapatok alatt nagyon meggyengültek.

Tuomo Polvinen előadásában („A nyugati nagyhatalmak és a finn fegyverszünet”) először Anglia és az Egyesült Államok háború alatti finnországi politikáját jellemezte. Arra mutatott rá, hogy

Anglia, amely 1941 decemberében szovjet kérésre hadat üzent Finnországnak, a háború alatt a „be nem avatkozás” politikáját folytatta, s arra az álláspontra helyezkedett, hogy Moszkva és Helsinki egymás között oldják meg problémáikat. Ez a magatartása alapszabálya véve azzal függött össze, hogy Angliának nem voltak közvetlen érdekei az észak-európai kis országban. Az USA 1944 nyaráig – belpolitikai okok miatt, tekintettel a finn bevándorlókra – nem szakította meg a diplomáciai kapcsolatokat Finnországgal. 1943-ban megpróbált – eredménytelenül – közvetíteni a Szovjetunió és nyugati szomszédja között, majd Angliához hasonlóan a „be nem avatkozás” politikáját követte. Csak arra törekedett, hogy „ellenőrizze” a finn kormányt, hogy nem tesz-e túlzott engedelményeket a náci Németországnak. Mindkét nagyhatalom elismerte, hogy a finn kérdésben a kezdeményezés joga a Szovjetuniót illeti meg.

Tuomo Polvinen a továbbiakban azt vizsgálta, hogy Anglia és az Egyesült Államok milyen magatartást tanúsítottak az 1944 tavaszi, majd őszi finn–szovjet fegyverszüneti tárgyalások idején. Az amerikai kormány, mivel 1944 tavaszán nem állt hadban Finnországgal, nem kívánt részt venni a fegyverszüneti tárgyalásokon, nem mondott véleményt sem a szovjet béke, ill. fegyverszüneti tervezetről, s csupán információkat kér a tárgyalások menetéről, amit a szovjet diplomácia természetesen teljesített. Amerikai részről többször figyelmeztették a Ryti-féle kormányzatot, hogy szakítson a náci Németországgal. Amikor 1944 júniusában a Karéliei-földszorosban meginduló szovjet offenzíva után a finn elnök ismét a németek támogatását kereste, az Egyesült Államok 1944. június 30-án megszakította a diplomáciai kapcsolatokat Finnországgal, de hadat nem üzent neki. Hasonlóan passzív magatartást tanúsított az 1944 szeptemberi szovjet–finn, ill. szovjet–angol tárgyalások idején is, Harriman moszkvai amerikai nagykövet határozott ellenvéleménye ellenére. A Roosevelt-adminisztráció számára az tűnt a legjobb megoldásnak, ha Moszkva és Helsinki modus vivendit találnak: a Szovjetunió lemond arról, hogy hatalmát felhasználva beleszól a finn belügyekbe, Finnország viszont baráti viszonyt alakít ki a Szovjetunióval anélkül, hogy kommunista országgá válna.

Anglia finnországi politikája 1944 nyarán – a sikeres szovjet katonai offenzíva után – valamelyest módosult, ill. a korábbinál világosabban fogalmazódott meg, összhangban Anglia egész kelet-európai politikájával. Londonban úgy értékelték, hogy ha Szovjetunió tekintettel van az Egyesült Királyság stratégiai érdekeire, akkor Angliának is figyelemmel kell lennie a Szovjetunió biztonsági érdekeire, amennyiben azok nincsenek Anglia hátrányára. Elismerték, hogy Finnország a Szovjetunió biztonsági övezetéhez tartozik, s – mint Eden 1944. aug. 8-i memoranduma megállapította – ott (ti. Finnországban) „mindenképpen döntő orosz befolyás fog érvényesülni, és nem leszünk képesek és nem is szolgál semmiféle brit érdeket harcba szállni ez ellen a befolyás ellen”. Angol szempontból kielégítőnek tartották, ha Finnország kereskedelmi és kulturális függetlensége, valamint polgári, parlamentáris politikai berendezkedése megmarad.

Az angol kormány ellenezte, hogy a Szovjetunió már 1944-ben békeszerződést kössön Finnországgal, s csupán fegyverszüneti egyezmény megkötését látta indokoltnak. A fenti politika szellemében, mutatta ki Polvinen – London jóváhagyta a finn fegyverszüneti egyezmény szovjet tervezetét, beleértve az 1940-es határok visszaállítását. Hozzájárult a területcseréhez, azzal, hogy a Petsamo körzetében működő angol–kanadai nikkel-részvénytársaságot a Szovjetunió kártalanítsa, ami később meg is történt. Beleegyezett, hogy Porkala kikötőjét katonai célokra a Szovjetunió bérbé vegye. Követelésére a Finnország által fizetendő jóvátétel összegét 600 millió dollárról 300 millió dollárra szállították le. Ezek után került sor 1944. szeptember 19-én a finn fegyverszüneti egyezmény aláírására Moszkvában.

Vida István előadásában („Az Egyesült Államok magyarországi politikája és a magyar fegyverszüneti egyezmény megkötése”), Sipos Péterrel közösen írt nagyobb tanulmányra támaszkodva, röviden körvonalazta az USA kelet-európai politikáját a második világháború időszakában, majd azzal összefüggésben részletesen taglalta az amerikai diplomácia Magyarországgal kapcsolatos törekvéseit. Mindenekelőtt arra mutatott rá, hogy az amerikai kormánynak 1944 őszéig nem volt világosan kidolgozott programja és politikája Magyarországot illetően. Csak azt akarta elérni – s természetesen ez sem kevés –, hogy Magyarországot leválassza Németország oldaláról, s elősegítse kilépését a háborúból. 1944 márciusáig, az ország német megszállásáig azonban az Egyesült Államok alapszabálya véve passzív magatartást tanúsított, annak ellenére, hogy 1943 július–augusztusában titkosszolgálati úton megtörtént a kapcsolatfelvétel az amerikai és a magyar kormány között, s később is folytak

bizonyos tárgyalások. A német megszállás után – szoros összefüggésben az angolszász szövetségesek olaszországi hadműveleteivel – az USA Magyarországgal kapcsolatos magatartása alaposan megváltozott. E változásokat összegezve az előadó azt hangsúlyozta, hogy az amerikai külpolitika fő célkitűzése – Magyarország leválasztása és áthozatala a szövetségesek táborába – ezután sem változott, de most már nemcsak a magyar kormánytól várt tetteket, hanem hajlandó volt maga is kezdeményezni. Az új, aktívabb politika szellemében került sor 1944. április 3-án a magyarországi katonai berendezések, üzemek rendszeres bombázásának megkezdésére. Az angol és a szovjet kormánnyal együtt Washington 1944. május 12-én felszólította Magyarországot, a többi ún. „csatlós” állammal egyetemben, hogy szakítson a fasiszta Németországgal, és kezdjen tárgyalásokat a fegyverletételről, és mielőbb lépjen ki a háborúból. Megváltozott a Magyarország felé irányuló amerikai propaganda tartalma és hangvétele, tettekre; szervezkedésre, fegyveres ellenállás megindítására serkentette az antifasiszta, demokratikus erőket. Az amerikaiak titkosszolgálati úton megpróbálták közvetlen összeköttetést teremteni a magyar ellenállási mozgalommal. Támogatták a Sztójay-kormánnyal szakító magyar diplomaták szervezkedését, abban a reményben, hogy azok hatással lehetnek az otthoni helyzetre. Hozzáálltak a magyar fegyverszüneti egyezmény amerikai tervezetének kidolgozásához, s megkezdték a Magyarországgal kapcsolatos elképzeléseik tisztázását is. Figyelemre méltó például, mondotta az előadó, hogy a State Department – nyilván a román kiugrás hatására – már 1944. szeptember elején felvetette, hogy Magyarországon is új, ideiglenes kormányt kell alakítani.

1944. augusztus–szeptemberében az amerikai magatartás azonban ismét passzívává vált. Ez többek között azzal függött össze, hangsúlyozta az előadó, hogy 1944. május végén a Fehér Ház eldöntötte: nemcsak, hogy nem vesz részt a közép- és délkelet-európai országok felszabadításában, de a háború utáni megszállásban sem, s csupán jelképes jelenlétre törekszik. (A horthysta körök tehát tévesen ítélték meg a helyzetet, amikor még 1944. kora őszi is azt várták, hogy angol–amerikai ejtőernyősök érkeznek az országba.) A Roosevelt-adminisztráció elismerte, hogy Kelet-Európában a politikai kezdeményezés a Szovjetunió felé irányul, s elfogadta azt az elvet is, hogy Magyarország a három nagyhatalomnak csakis együttesen adhatja meg magát. Amikor 1944. október 6-án kiderült, hogy a magyar fegyverszüneti delegáció már Moszkvában van, ahhoz is hozzájárult, hogy a fegyverszüneti tárgyalásokra a szovjet fővárosban kerüljön sor.

A moszkvai fegyverszüneti tárgyalásokon követett amerikai taktikát elemezve Vida István arra mutatott rá, hogy az amerikai külpolitika egészében akkor kezdődő, még alig észrevehető változásokkal összhangban, az amerikai diplomácia a román, ill. a bolgár fegyverszüneti tárgyalásoktól eltérően sokkal aktívabb szerepet játszott, saját, önálló álláspont kialakítására, s annak következetes érvényesítésére törekedett. Jóllehet, alapjában véve elfogadta a magyar fegyverszüneti egyezmény szovjet tervezetét, több kérdésben, így a Szövetséges Ellenőrző Bizottság hatáskörének és összetételének kérdésében, valamint a Magyarország által fizetendő jóvátétel összegében kemény vitákra került sor, s a SZEB ügyében nem is sikerült végleges megállapodásra jutni. A szovjet diplomácia hajlékonyságának, engedményeinek komoly szerepe volt abban, hogy 1945. január 20-án alá lehetett írni a magyar fegyverszüneti egyezményt.

Vida István előadását kiegészítendő *Juhász Gyula* rövid felszólalásában ismertette írásban benyújtott előadását. („A magyar béketapogatózások 1943-ban és a szövetségesek.”) Vázolta a Kállay-kormány által 1943-ban a szövetséges hatalmakkal folytatott titkos tárgyalások menetét. Utalt rá, hogy a magyar kormány már 1942-ben Törökországon, Svájcban és Svédországon keresztül kísérletet tett arra, hogy tárgyalásokat kezdjen az angolokkal, de akkor ezt a közeledést visszautasították. Az angol álláspont 1943. februárjában kezdett csak megváltozni, amikor kiderült, hogy a magyarországi ellenzék mozgolódnia kezd, s maga is kapcsolatokat keres a szövetségesek felé. Londonban ebből a szempontból a Nobel-díjas tudós, Szentgyörgyi Albert titkos isztambuli küldetésének tulajdonítottak nagy jelentőséget.

1943. márciusában angol kezdeményezésre diplomáciai úton tárgyalások kezdődtek a három nagyhatalom között arról, hogy egyeztessék álláspontjukat a magyar béketapogatózások „kezelését” illetően, s egyeztették álláspontjukat olyan fontos kérdésekben, mint a feltétel nélküli megadás elve, a területi kérdések, ill. Erdély sorsa. Ezek során megállapodtak abban, hogy módosítják a Magyarország felé irányuló propagandát, nem hivatalosan felveszik a kapcsolatot az ellenzéki erővel, és tárgyalá-

sokat kezdenek velük. Mussolini bukása után Kállay miniszterelnök és a mögötte álló angol orientációú körök elhatározták, hogy hivatalosan is érintkezésbe lépnek az angolokkal. Ezért 1943 augusztusában Isztambulba küldték Veress Lászlót, a magyar Külügyminisztérium egy fiatal munkatársát, aki ott felvette az összeköttetést az angol titkosszolgálattal. Juhász Gyula részletesen ismertette Veress tárgyalásait, s a neki átadott előzetes fegyverszüneti feltételekkel kapcsolatos szovjet és amerikai véleményt. A Kállay-kormány ezeket a feltételeket jóváhagyta, de alig valósított meg belőlük valamit.

Az előadásokat élénk vita követte, amely ismét a két ország fejlődésének hasonló és eltérő vonásairól folyt. A legnagyobb visszhangja *Kosáry Domokos* felszólalásának volt, aki megkísérelte rendszerezetten összefoglalni a két ország helyzete, külpolitikai lépései közötti azonosságokat és különbségeket. Mindenekelőtt arra mutatott rá, hogy a Finnország és Magyarország külpolitikai akciói időrendjében nagyfokú a hasonlóság: mindkét kormány 1943-ban kezd hozzá hivatalosan, hogy felvegye a kapcsolatot a szövetséges hatalmakkal. A finnek 1944. február 12-én teremtettek összeköttetést – svéd közvetítéssel – Kollontaj asszonnyal, a Szovjetunió stockholmi követével. Február 18-án Budapesten már tudtak a finn fegyverszüneti tárgyalásokról; a Kállay-kormány legnagyobb gonddal figyelte a finn próbálkozásokat. Februárban került sor Veress második missziójára, amelynek célja: kapcsolatfelvétel – angol segítséggel – a Szovjetunióval. Ez azonban nem sikerült, mert közben bekövetkezett az ország német megszállása. A finn kormány, ill. a parlament szeptember 2-án fogadta el a fegyverszüneti feltételeket, s Finnország 19-én alá is írta a fegyverszüneti egyezményt. A magyar fegyverszüneti delegáció Farago Gábor vezéreztetésével – alig két hét múlva – 1944. október 1-én érkezett Moszkvába. A kronológiai párhuzamosság ellenére sokkal lényegesebbek a különbségek, hangsúlyozta *Kosáry Domokos*, hiszen Finnországnak sikerült önerejéből kiugrania a háborúból, míg Magyarországnak nem. Mindenekelőtt: teljesen más volt a két ország *földrajzi-stratégiai helyzete*. Magyarország a harci tevékenység fővonalába esett, míg Finnország nem, az Északi Front a német fasizmus leverése szempontjából másodlagosnak számított. A Vörös Hadsereg minél előbbre jutott, elérve, majd átlépve az 1940-es határokat, s megkezdve a közép- és dél-kelet-európai országok felszabadítását, annál nehezebb volt Hitler és környezete számára a német követeléseket érvényesíteni Finnországgal szemben, de annál fontosabb volt számára Magyarországot, akár erőszakkal is, biztosítani. Ebből következően a két ország felső vezetésének, Horthynak és Mannerheimnek mozgásterére, cselekvési lehetőségei is lényegesen különböztek. Eltérően alakult a háború alatt a két ország *nemzetközi pozíciója is*. Az USA 1944 nyaráig diplomáciai viszonyt tartott fenn Finnországgal, s közvetíteni próbált a finn fegyverletétel érdekében. Anglia, bár a háború kezdetén hadat üzent Finnországnak, mindvégig fenntartotta érdeklődését a finn ügyek iránt, s Washingtonnal sikeresebben működött közre Mannerheimék kiugrásának elősegítésében. Anglia politikájának lényege az volt: nem provokálni, nehogy a németek Finnországot is megszállják. Magyarország ellenben a nyugati hatalmaktól komolyabb segítséget nem kapott. Amíg a szovjet csapatok az ország határát el nem érték, nem volt realitása annak, hogy Magyarország kiváljon a náci szövetségesek blokkjából. Fontos szerepet játszottak a háborúból való kiugrás szempontjából, hangoztatta *Kosáry Domokos*, az eltérő *belső feltételek is*. A finn társadalmi-politikai berendezkedés más volt, mint a magyar. A finn parlamentáris demokráciához képest Horthy sokkal konzervatívabb, változásra képtelenebb volt. Magyarországon a kormányszaknak sokkal erősebb jobboldali ellenzéke alakult ki, mint baloldali. A magyar hadsereg tisztikara zömmel a németek szavára hallgatott, míg ugyanez a finn tisztikarról nem mondható el. 1944. október 15-én Budapesten szélsőjobboldali fordulat következett be Szálasiék hatalomátvételével. Horthy és Mannerheim sem tartoztak egy „súlycsoportba”, a finn marsallra hallgattak, a kormányzóra 1944 őszén már nem. Gondolatmenetét összegezve, *Kosáry Domokos* azt hangsúlyozta, hogy az *objektív lehetőségek* a kiugrásra Magyarország számára korlátozottabbak voltak, mint Finnország esetében, s nem Horthy személyétől függött, hogy Magyarország mire volt képes.

A vita során szóba kerültek az ellenállási mozgalmak problémái, mivel e téren is sok hasonlóság mutatkozott. Finn részről arról tájékoztattak bennünket, hogy a passzív ellenállás Finnországban is elterjedtebb volt, mint az aktív; a fegyveres ellenállás alig bontakozott ki. Az ellenállási mozgalom legjelentősebb csoportját a több párt parlamenti képviselőit tömörítő ún. „béke-ellenzék” alkotta, amelynek céljai nagyjából egybeestek a kormányéval, de amilyen gyorsan csak lehetett, fegyverszünetet akart kötni a szövetséges hatalmakkal. A Finn Kommunista Párt illegálisan működött a háború alatt, komolyabb szerepet az ellenállási mozgalomban és az események alakításában nem

játszott. Az 1939-es német–szovjet meg nem támadási szerződés és az ún. „Téli Háború” következményeit nem tudta kiheverni. Kosáry Domokos, Juhász Gyula és Ránki György viszont arra mutattak, hogy Magyarországon az ellenállási mozgalom, meghatározott okok miatt, komolyabban csak a német megszállás után bontakozott ki.

Az első finn–magyar történész találkozó nemcsak nagyon érdekes és hasznos volt, hanem nagyon tanulságos is. Kiderült: viszonylag keveset tudunk egymás új- és legújabbkori történelméről, annak ellenére, hogy országaink sorsának alakulásában, legalábbis 1945-ig nagyon sok a hasonlóság. A fejlődés egybevetése már az első alkalommal is, sok fontos felismeréshez vezetett, amelyek elősegíthetik a magyar történelmi kérdések mélyebb megértését is. A tanácskozás baráti légköre, a nyílt, szabad vita szellem, a jóindulat, s kölcsönös érdeklődés egymás népeinek sorsa iránt, úgy vélem, mély benyomást keltett valamennyi résztvevőben. A kétoldalú történész találkozókat mindeképpen érdemes lenne folytatni, esetleg új témákkal bővíteni, s nem lenne haszontalan – kölcsönös alapon – a publikálás lehetőségeit is megteremteni.